

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ОСОБИ ПОТЕРПІЛОГО І ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ У НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНАХ, ВЧИНЕНИХ ВІДНОСНО МАЛОЛІТНІХ

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE VICTIM AND THE PERSON OF THE CRIMINAL IN VIOLENT CRIMES COMMITTED AGAINST MINORS

Гірук В.В., к.ю.н.,
заступник директора

Товариство з обмеженою відповідальністю «Житомирська обласна енергопостачальна компанія»

В умовах посилення зовнішніх загроз та небезпек, а також соціально-економічної й суспільно-політичної кризи, що спостерігається в Україні, особливої актуальності набувають питання боротьби із насильницькою злочинністю. Ця проблема полягає у тому, щоб віднайти спосіб, як зупинити тенденцію до збільшення кількості вчинених кримінальних правопорушень, забезпечуючи максимальний рівень безпеки людей. На даний час дедалі більш очевидним стає поширення у світі даного феномену, який має глибоке коріння.

Особливу небезпеку несуть насильницькі кримінальні правопорушення, в яких потерпілою особою є діти та неповнолітні. Така категорія людей є найменш захищеною, найбільш вразливою в силу свого віку. Однак з іншої сторони значна частина неповнолітніх осіб, в силу умов, в яких вони виховувалися, є досить агресивними, безжалючими та криміногенно орієнтованими.

В силу вікових та психологічних особливостей процес отримання доказової інформації від дітей під час розслідування кримінальних правопорушень є непростим. Складність проявляється у небажанні дитини повідомляти про насильницькі дії, таке небажання виникає через страх бути покараним повторно, від сорому від дій злочинця, від несприйняття дій як злочинних, тощо.

Саме тому напрями протидії аналізованій категорії протиправних діянь залежатимуть не лише від своєчасності виявлення ознак насильницьких злочинів, вчинених відносно малолітніх осіб та обґрунтованості прийнятих рішень про початок кримінального провадження, але і від повноти та точності виявлених та зафіксованих слідів, і в першу чергу психофізіологічних особливостей малолітнього потерпілого.

Водночас, за результатами опитування слідчих Національної поліції України, більшість респондентів вказує на дефіцит інформації щодо особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій з малолітніми (55,9 %), в тому числі і відсутність методичних розробок стосовно тактики допиту малолітнього потерпілого від насильницьких злочинів (70,4 %) та специфіки використання спеціальних знань (38,8 %).

Ключові слова: малолітній потерпілий, особа злочинця, потерпілий, протидія розслідуванню, насильство, криміналістична характеристика.

In the conditions of increasing external threats and dangers, as well as the socio-economic and socio-political crisis observed in Ukraine, the issue of combating violent crime is gaining special relevance. The problem is to find a way to stop the trend of increasing the number of criminal offenses committed while ensuring the maximum level of people's safety. Currently, the spread of this deep-rooted phenomenon in the world is becoming more and more obvious.

Violent criminal offenses in which children and minors are victims are particularly dangerous. This category of people is the least protected, the most vulnerable due to their age. However, on the other hand, a significant part of minors, due to the conditions in which they were brought up, are quite aggressive, ruthless and criminally oriented.

Due to age and psychological characteristics, the process of obtaining evidentiary information from children during the investigation of criminal offenses is not easy. The difficulty is manifested in the reluctance of the child to report violent acts, such reluctance arises from the fear of being punished again, from shame from the actions of the criminal, from not perceiving the actions as criminal, etc. That is why the directions of combating the analyzed category of illegal acts will depend not only on the timeliness of identifying signs of violent crimes committed against minors and the validity of the decisions taken to initiate criminal proceedings, but also on the completeness and accuracy of the detected and recorded traces, and primarily on the psychophysiological characteristics of the minor victim.

At the same time, according to the results of the survey of investigators of the National Police of Ukraine, the majority of respondents indicate a lack of information regarding the specifics of conducting individual investigative (search) actions with minors (55.9%), including the lack of methodological developments regarding the tactics of interrogating a minor victim of violent crimes (70.4%) and the specifics of using special knowledge (38.8%).

Key words: minor victim, identity of the criminal, victim, opposition to the investigation, violence, forensic characteristics.

Постановка проблеми. Проблеми дослідження особи потерпілого та кримінального правопорушника (злочинця) нині досить широко досліджуються у наукових розробках різної галузевої спрямованості. Не є виключенням і криміналістика. Дане питання досліджувалося такими ученими-криміналістами, як: В.П. Бахін, П.В. Цимбал, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та інші. Одним із ключових елементів криміналістичної характеристики будь-якого злочину є особа злочинця та особи потерпілого. Її може бути встановлено шляхом пізнання окремих властивостей та якостей, що відображено в слідах злочину. Здобуті знання використовують як засоби впливу на цю особистість під час проведення слідчих (розшукових) дій [1, с. 66]. Зауважимо, що криміналістичне вивчення особи спрямоване на вирішення основних завдань: – встановлення особи – властивостей і ознак, що проявляються в злочинній поведінці; – з'ясування характеру поведінки особи до моменту скоєння злочину; – розслідування поведінки у момент суспільно небезпечних дій; – можливе прогнозування поведінки особи в процесі розслідування [2, с. 62; 3, с. 27].

Стан дослідження. Питання тактики отримання інформації під час допиту є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема це питання вивчали: В. О. Коновалова – тактику допиту свідків (1953); В. Ю. Шепітько – психологію та тактику допиту неповнолітніх (1991); В. К. Весельський – тактичні проблеми допиту (1999); Т. П. Матюшкова – тактику допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів (2006); Н. М. Максимішин – криміналістичні та процесуальні аспекти судового допиту (2009); Д. М. Піскун – тактичні та психологічні основи очної ставки (2009); І. А. Колесник – тактику виявлення та нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків (2010); Н. В. Павлюк – процес формування показань неповнолітніх (2011); Н. М. Калинюк – тактику проведення очної ставки (2012); О. М. Процюк – кримінальну процесуальну регламентацію та тактику допиту неповнолітнього підозрюваного (2017); І. А. Жалдак – тактику проведення одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб (2020). Однак вдосконалення процесу отримання вербальної інформації під час розслідування насильницьких злочинів, вчи-

нених відносно неповнолітніх залишається актуальним і на сьогодні.

Метою статті є визначення взаємозв'язку особами потерпілого і злочинця у насильницьких злочинах, вчинених відносно малолітніх, як основоположного елементу у визначенні тактики проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема допиту. Знання та розуміння психологічних особливостей, впливу соціальних, вікових факторів та гендерних ознак на формування показань дозволяє слідчому встановити контакт із особою, в якому би процесуальному статусу вона не перебувала.

Виклад основного матеріалу. Значний інтерес для криміналістики становить взаємозв'язок потерпілої особи із особою злочинця. Колесніченко О. Н. та Коновалова В. О. зазначають про те, що дані про потерпілого посідають важливе місце в криміналістичній характеристиці, особливо злочинів проти життя, здоров'я і гідності особи. Це пояснюється головним чином двома обставинами. По-перше, спостерігається певна вибірковість у діях злочинця, яка засвідчує взаємозв'язок між особливостями особи потерпілого (потерпілої) і злочинця. По-друге, наявність і характер зв'язків і стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховування злочину [4, с.44-45; 5, с. 257].

Виявлення зв'язків між такими елементами криміналістичної характеристики насильницьких злочинів відносно малолітніх, як «особа злочинця» та «особа потерпілого» віддзеркалює стосунки між учасниками злочинної події та надає можливість передбачати й інші елементи характеристики. Слід зазначити, у переважній більшості жертва знаходиться в тій чи іншій мірі знайомства з насильником. Мова йде передусім про насильство в родині, саме батьки або інші родичі нерідко вчиняють насильницькі дії відносно власних дітей [6].

Тіточка Т.І. зазначає, що зв'язок неповнолітньої жертви з кримінальним правопорушником можна умовно поділити на: поліхронічний – взаємозв'язок, який триває достатньо тривалий час та обумовлений наявністю спільних інтересів, справ тощо (такий зв'язок повинен тривати не менше року); спорадичний – взаємозв'язок, який має місце від «випадку до випадку», часто – зустрічі жертви з правопорушником є збігом обставин (наприклад, вони є сусідами тощо); епізодичний – жертва та правопорушник бачились один раз або кримінальне правопорушення мало місце після декількох годин спілкування; спонтанний – жертва та правопорушник до моменту вчинення протиправного діяння не були знайомі [7, с. 654].

Комаринська Ю.Б. зазначає, що одним із особливо негативних проявів насильства, є випадки вчинення насильства над дітьми або в їх присутності над іншими членами родини. Таке насильство несе небезпеку не лише в момент безпосереднього вчинення кримінального правопорушення, а й впливає на подальше формування психіки дитини, що буде визначати напрям розвитку особистості в майбутньому [8, с. 893].

З урахуванням викладеного та на підставі проведеного нами дослідження злочинів у цій сфері можна констатувати наявність різних зв'язків та відносин між малолітньою потерпілою особою та злочинцем. Так, за ступенем та характером знайомства існує:

1) зв'язок родинного характеру, особи, які вчиняють насильницькі дії щодо малолітніх перебувають у родинних стосунках з останнім – 65,8 %;

2) насильницький злочин вчинено знайомими малолітнього потерпілого (за місцем навчання, роботи, проживання, у зв'язку з проведенням вільного часу тощо) – 41,4 %;

3) особа злочинця та малолітній потерпілий раніше не були знайомі – 34,9 %. Тобто вони зустрілись безпосередньо перед вчиненням злочину або незадовго до цього. Така зустріч може носити як випадковий характер, так і не випадковий (злочинець вистежував жертву).

На наш погляд, немає необхідності розглядати взаємозв'язок між особливостями особи потерпілого і злочинця окремо від особи злочинця, її психологічних та інших характеристик. Виходячи з цього, зробимо спробу виділити наступні групи осіб, які вчиняють насильницькі злочини відносно малолітніх потерпілих:

1) особи, які вчиняють насильницькі злочини з мотивів задоволення статевої пристрасті;

2) особи, які вчиняють насильницькі дії відносно малолітніх з метою отримання матеріальної вигоди;

3) особи, які вчиняють вбивство та інші насильницькі злочини проти життя та здоров'я, громадського порядку тощо щодо вказаної категорії осіб [9, с. 221-224].

Перша група. Значна частина насильницьких злочинів вчиняються на ґрунті сексуальних відносин. Насильники цієї категорії найбільш небезпечні. Вчинені ними злочини часто носять довготривалий характер, статеві акти відбуваються систематично протягом більш-менш тривалого часу.

В даному випадку підтримуємо думку Кулик К.Д. та Земської Ю.О., які зазначають, що характер взаємовідносин злочинця з потерпілою впливає на мотивацію злочинної поведінки більше, ніж характер соціального зв'язку. Тут відіграє певну роль психологічна атмосфера злочину. Зазначається, що скоєння посягання проти близьких родичів має для злочинця певні переваги, зокрема, такі злочини простіше приховати шляхом залякування потерпілих [10, с. 107]. Жертвами таких злочинів, передусім, є малолітні та неповнолітні особи. Означена категорія злочинів характеризується тривалістю та множинністю злочинних діянь, тобто злочинець протягом тривалого часу вчиняє розпусні дії щодо малолітніх або неповнолітніх членів сім'ї. При цьому він не хвилюється за викриття чи притягнення до кримінальної відповідальності, оскільки користується довірою, авторитетом та владою в родині. Залякування потерпілих фізичною розправою чи представлення злочинних дій у формі гри надійно і глибоко укорінюється у свідомості дітей, тому вони і не розповідають про це нікому. Подібні ситуації підтверджуються кримінальними справами, в яких злочинець вчиняв розпусні дії місяцями, і навіть роками, а розкриття стало можливим у зв'язку з усвідомленням жертвами злочинних дій щодо них [11, с. 91; 12, с. 308].

Так, наприклад, розбещення неповнолітніх вчиняється особами у віці від 29 до 39 років (34,1 %), у віці від 18 до 28 вчиняється майже така ж кількість розбещень неповнолітніх як і у віці від 40 до 54 років (23,2 % й 26,5 % відповідно). Непоодинокими є випадки вчинення даного злочину особами у віці старше 60 років (9,2 %). Дані, наведені С. М. Авраменко, засвідчують, що у 58 % кримінальних проваджень щодо злочинів зазначеної категорії проходять потерпілі з неблагополучних сімей та малозабезпечених, адже злочинцю простіше йти з ними на контакт і є більша можливість підкупити їх за вчинення певних дій, або їхне подальше мовчання щодо подій, які відбулися. Також, у неблагополучних сім'ях, де батьки зловживають алкогольними напоями чи наркотиками, діти не знаходяться під ретельним наглядом дорослих, що дозволяє злочинцям, які є друзями чи знайомими батьків, безперешкодно вчиняти протиправні дії, поки інші дорослі розважаються й не слідкують за їх діями [13, с. 76].

За дослідженнями Г. Ю. Нікітіної-Дудікової спостерігається, що злочини сексуального характеру у формі насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом вчиняються особами до 18 років у 30,5 % від загальної кількості досліджуваних науковцем кримінальних проваджень, серед них у 72,9 % вказаний злочин було вчинено щодо осіб у віці від 10 до 14 років. Особами у віці від 18 до 40 років досліджуваний злочин було вчинено у 8,4 % випадках, серед них у 60 % потерпіла особа перебувала у віці від 7 до 10 років. Віковою групою від 40 до 60 років було вчинено насильницьке задоволення

статевої пристрасті неприродним способом щодо малолітньої особи у 56,1 % випадках, серед них у 60% потерпілим було 7 до 10 років. Особи у віці більше ніж 60 років вчинили злочин, передбачений ч. 3 ст. 153 КК України у 35,5 % досліджених кримінальних проваджень, серед них у 72% випадків – щодо особи у віці до 7 років. Таким чином, чим старший за віком злочинець, тим молодша за віком дитина є для нього сексуально привабливою [14, с. 60].

Друга група злочинців вчиняють насильницькі злочини відносно малолітніх виключно з матеріальних міркувань. Зазначені насильницькі злочини можуть полягати у комерційній сексуальній експлуатації дітей; примушуваних чи втягнених дітей у заняття проституцією, дитячий порнографії; експлуатації дитячої праці; втягненні малолітніх осіб у злочинну діяльність; використання для жебрацтва тощо. Особи, які вчиняють вказані злочини як правило підготовлені до такого роду діяльності і відрізняються прагненням до наживи.

Так, до кременчуцьких правоохоронців звернулася жінка, яка працює учителем однієї із шкіл міста. На продуктовому ринку вона побачила свою 7- річну ученицю. Дівчинка сиділа на підлозі та просила милостиню. Перевірка встановила, що дитину змушувала жебракувати мати. 42-річна жінка ніде не працювала та й не намагалася працевлаштуватися і вже потрапляла в поле зору правоохоронців. Спочатку мати разом із дочкою жебракувала на ринках міста. Але згодом вона підраховала, що коли дитина просить милостиню сама, їй більше подають [15].

Характеризуючи третю групу осіб, слід зазначити вони вчиняють злочини відносно вказаної категорії осіб з різноманітних мотивів, а саме, вчинення насильницьких дій з ревнощів, сварки, з інших побутових причин, з хуліганських мотивів, умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини тощо.

Як приклад можна навести подію з матеріалів справи № 1-554 (2008 рік). 18.03.2008 року в вечірній час неповнолітня ОСОБА_2 (неповнолітня), перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, за попередньою змовою з особою, відносно якої матеріали кримінальної справи виділені в окреме провадження у зв'язку з розшуком, знаходячись на території дитячого садку, розташованого поблизу зупинки громадського транспорту на кварталі 304 в м. Кременчуці з метою залякування та покарання неповнолітньої ОСОБА_3 за образливі дії і вислови в адресу особи, відносно якої матеріали кримінальної справи виділені в окреме провадження у зв'язку з розшуком, катували потерпілу шляхом нанесення насильницьких дій, а саме підпалювали волосся на голові, штовхали у вогнище, різко кидали на землю та потім волочили за волосся по землі, погрожували поховати на кладовищі, штовхали ногою в задню частину стегон, спричиняючи тим самим фізич-

них та моральних страждань потерпілій ОСОБА_3 [16].

На основі аналізу наукової літератури та на підставі думок практиків встановлено, що для отримання відомостей про особу малолітнього потерпілого та вчинення насильницького злочину відносно нього, слід використовувати наступні джерела під час розслідування:

- малолітній (особисте спілкування, його показання) – 63,2 %;
- батьки чи інші законні представники малолітнього – 45,4 %;
- відомості та характеристика з місця навчання – 69,1 %;
- показання свідків – 50,0 %.

Серед різних індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього допитуваного найбільший інтерес становлять ті, що формують його як особистість: спрямованість, світогляд, ціннісні орієнтації, потреби, мотивація, а також особливості характеру, які виявляються в самооцінці, ставленні до оточуючих, у способах задоволення своїх матеріальних і духовних потреб. Важливо з'ясувати й риси характеру, зокрема, емоційну врівноваженість, агресивність, підозрілість, тривожність, боягузтво чи хоробрість тощо. Збираючи такі дані й аналізуючи їх, слід з'ясувати їх дійове відображення у вчинках, висловлюваннях неповнолітнього [17, с. 162].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що з'ясування зв'язків між злочинцем та потерпілим під час розслідування насильницьких злочинів, вчинених відносно неповнолітніх, є суттєвим для визначення тактики проведення слідчих (розшукових) дій, отримання доказової інформації та встановлення ступеня вини. Крім того, за спостереженнями опитаних слідчих органів досудового розслідування, докладне вивчення особи злочинця та малолітнього потерпілого допомагає:

- ефективно планувати та обирати тактику проведення допиту – 41,4 %;
- прогнозувати поведінку потерпілого під час досудового розслідування та судового розгляду провадження – 31,6 %;
- ефективно планувати та обирати тактику проведення інших слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів, судових дій – 16,4 %;
- з'ясувати причини та умови вчинення злочину – 37,5 %;
- експерту побудувати психологічний портрет (профіль) злочинця – 36,8%;
- висунути версії щодо особи злочинця та мотивів вчинення злочину – 28,9 %;
- обирати та здійснювати оптимальні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки потерпілого – 4,6 %.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іщенко Т.В. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики домашнього насильства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 112 (3). С. 65–71. URL: <https://doi.org/10.33270/01191123.65> (дата звернення: 12.09.2022).
2. Павлюк О.С. Розслідування вбивств осіб похилого віку та одиноких осіб, пов'язаних із заволодінням їх майном: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2021. 238 с.
3. Komarynska Yuliia B. The Ratio of the Victim's Identity in Criminal Offenses Related to Domestic Violence. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2022. 12 (1). p. 25-32. DOI: 10.33270/04221201.25.
4. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Харьков: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
5. Шепитько В. Ю. Криминалистика: курс лекцій. Харьков: ООО «Одиссей», 2006. 368 с.
6. Топчий В. В. Кримінологічна характеристика особи насильницького злочинця. *Європейські перспективи*. 2015. № 5. С. 85-91.
7. Тіточка Т.І. Інтеракція злочинця та неповнолітнього потерпілого у механізмі кримінально-протиправної поведінки. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2020. № 4. С. 651-657. URL: par-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP-4_2020.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
8. Комаринська Ю. Б. Психолого-криміналістична характеристика дітей у умовах кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Innovations and prospects of world science: Proceedings of the 10th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2022. Pp. 893-899. URL: https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-innovations-and-prospects-of-world-science-25-27-maya-2022-goda-vankuver-kanada-arhiv/* (дата звернення: 12.09.2022).
9. Гірук В. В. Криміналістична характеристика особи, яка вчинила насильницький злочин відносно малолітнього потерпілого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С. 221–224.

10. Ларченко М.О. Кримінологічний аналіз особистості жертви статевого злочину та її поведінки. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2010. № 4. С. 106–110. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2010_4_24 (дата звернення: 15.12.2017).
11. Кулик К. Д. Щодо питання про типологію конкретної життєвої ситуації при вчиненні розбещення неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2016. . Вип. 36. т. 2. С. 88–92.
12. Кулик К.Д., Земська Ю.О. Взаємодія жертви та злочинця у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 306–309. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/5_2017.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
13. Авраменко С. М. Розслідування розбещення неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ Київ, 2017. 242 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jsrui/handle/123456789/1941> (дата звернення: 12.09.2022).
14. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Розслідування насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчиненого щодо малолітньої особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національна академія внутрішніх справ Київ, 2017. 305 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jsrui/handle/123456789/1732> (дата звернення: 12.09.2022).
15. Прес-реліз про найбільш резонансні злочини та події на 9.06.2011 р. *Офіційний веб-сайт Національної поліції України*: веб-сайт. URL: <https://www.npu.gov.ua>. (дата звернення: 21.11.2020).
16. Справа № 1-554. *Єдиний державний реєстр судових рішень*: веб-сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/5578248> (дата звернення: 05.09.2022).
17. Ковальчук З.Я. Психологічні особливості допиту неповнолітніх у процесі проведення оперативно-розшукових заходів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 156-165. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyku/nvsp/01_2010/kzyorz.pdf (дата звернення: 10.09.2022).